

FALSAFANING DOLZARB MUAMMOLARI

Panjiyev Jamshid¹¹Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasiBobojonov Dilshod²²Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi<https://doi.org/10.5281/zenodo.7349598>

ARTICLE INFO

Received: 10th November 2022Accepted: 16th November 2022Online: 23rd November 2022

KEY WORDS

Falsafa, Ontologik, gnoseologik, aksiologik, praksiologik, kimyo, geografiya, geologiya, botanika, zoologiya.

ABSTRACT

Mustaqillikning taraqqiyot yo'li mamlakatimizda fan rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Fanning barcha sohalaridagi kabi falsafada tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Zero, eng qadimiy rivojlanish tarixiga ega bo'lgan falsafa o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, nafaqat anglash, balki ularga munosabat bildirishni shakllantiradi. Modomiki shunday ekan, bugungi kunda falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni falsafiy dunyoqarash, zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish muhim ahamiyat kasb etadi. CHunki, I.A. Karimov aytganlaridek, "Bugungi zamonda mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko'proq kuchga ega"

Har qanday noma'lum so'z mazmunini uning etimologiyasidan, ya'ni u qachon, qanday va nima uchun yuzaga kelganini aniqlashdan boshlash o'rinli bo'ladi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, mazkur atamaning dastlabki ma'nosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa so'zini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, an'analar orqali) avloddan avlodga o'tuvchi bilim va insonning o'z aqliga tayanib, mushohada yuritish va borliqni tanqidiy tushunish yo'li bilan olishi mumkin bo'lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan. SHuni ta'kidlash lozimki, Pifagor ham, qadimgi davrning boshqa faylasuflari ham dastlab «falsafa» tushunchasiga uning keyinchalik paydo bo'lgan va mohiyat e'tibori bilan, falsafani «barcha fanlar podshosi» darajasiga ko'targan ma'nosidan boshqacharoq ma'no yuklaganlar. Ammo ilk faylasuflar o'zlarini donishmand deb hisoblamaganlar va donolikka da'vo qilmaganlar, zero, o'sha davrda keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga o'tib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan o'tgan, eng so'nggi bilimlarga ega bo'lgan bashoratgo'ylar, kohinlar va oqsoqollar e'tirof etilgan. Ularning so'zlari shak-shubhasiz va birdan-bir to'g'ri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, donishmandlik muxlisi bo'lishi, e'tiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki o'z aqliga tayanib, boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan ijodiy yo'l bilan foydalangan

holda maqsadga intilishi lozim bo'lgan. [1] Falsafiy muammolarning o'ziga xos xususiyati, uning ikki tomonlama tabiatga egaligidadir. Bir tomondan, har bir tarixiy vaqt oralig'ida ular mazkur davrning o'ziga xos jihatlari bilan bog'liq holda muayyan - tarixiy shaklga ega bo'ladi. Masalan, G'arbiy yevropa o'rta asr madaniyatida hukmronlik qilgan din va diniy institutlar ilohiyotga doir muammolarga bo'ysunadigan falsafiy muammolarni belgiladi. XVII-XVIII asrlarda yevropa fanida mexanikaning birinchi o'ringa chikishi falsafiy muammolarga mexanik nuqtai nazardan qarashni keltirib chiqarib, o'sha davr falsafasining shunga mos tarzda shakllanishiga sabab bo'lgan edi. Yoki ilk islom falsafasidagi (masalan, iroda erkinligi haqidagi jabariylar va qadariylar o'rtasidagi) bahs haqida gapirish mumkinki, bu xalifalar hokimiyatining qo'llab-quvvatlash yoki unga qarama-qarshi turish kabi siyosiy jarayonlarga borib taqalar edi. Boshqa tomondan, falsafiy muammolar borliqning asosiy masalalariga taalluqli bo'lganligidan ular «abadiy» muammolar deb ataladigan tub masalalariga mansubdir. Falsafiy muammolarning «abadiy»ligi, ularni hal qilib bo'lmasligi va ularni hal qilish befovdaligini anglatmaydi. U barcha davr va barcha avlodlar uchun muammoni uzil-kesil hal qilib bo'lmasligini bildiradi. Har bir tarixiy davr, insonlarning har bir yangi avlodi uchun bu muammolar qaytadan tug'iladi. Masalan, haqiqiy bilimga erishish muammosi yoki qadriyatlar muammosini olaylik. Ular turli tarixiy davrlarda mazkur davrning o'ziga xos ijtimoiy jarayonlariga bog'liq holda har xil mazmun bilan to'ldirilgan. Ular insonning dunyoga bo'lgan asosiy (bilishga va qadriyatlarga doir) munosabatlariga taalluqli bo'lib, hamisha zaruriy ravishda bashariyat oldida yangi ko'rinishda albatta paydo bo'ladi. Bilish va taraqqiyot tabiatining cheksizligi tufayli insoniyat hamisha haqiqatga erishishga oshiqadi, yangi orzularni ro'yobga chiqarish va qidirish yo'llarini takomillashtirishga intiladi, hamisha eski va yangi qadriyatlar to'g'risidagi savollarga duch keladi. Agar XIX asr nemis faylasufi ye.Dyuring aytganidek, shunday lahza yetib kelsaki, unda bashariyat o'zini hamma narsani biladigan va endi bilmaydigan narsasi qolmagan hamda «oxirgi mutlaq haqiqat» erishdim deb hisoblasa, unda u ma'naviy mukammallikka intilmay qo'yadi va yangi orzularni qidirishni behuda mashg'ulot deb biladi va ehtimolki, bu bilan bashariyatning ma'naviy o'limi yaqinlashgadi. [2]

Asosiy falsafiy muammolar

Qaysi falsafiy muammo - bosh, yetakchi muammo ekanligi faylasuflarni hamisha qiziqtirib kelgan. Ayrim faylasuflar buni Xudoni bilish, boshqalari - insonni bilish, uchinchilari - dastlabki borliqni aniqlash, to'rtinchilari - dunyoning qadriyatli o'lchovi va hokazolarni bilishda deb bilganlar. Falsafaning asosiy muammolari mavjudmi, agar mavjud bo'lsa, ular nimalardan iborat?

Barcha falsafiy muammolarni uchta asosiy guruhga taqsimlash va quyidagi savollar bilan ifodalash mumkin:

1. Dunyo nima?
2. Inson nima?
3. Dunyo bilan inson o'rtasidagi munosabatlar nimadan iborat?

Agar biz har qanday falsafiy muammoni oladigan bo'lsak, u albatta mana shu uchta falsafiy masaladan bittasiga dahldordir. [3]

Borliq va uning rivojlanish muammolari. Borliq — mavjudotni ifodalovchi tushunchadir. U murakkab va ko'p qirralidir. Moddiy borliq, ideal borliq, inson borlig'i va hokazolar shular jumlasidandir. Borliq, uning kelib chiqishi va rivojlanish qonuniyatlarini falsafiy mushohada qilish insonni doimo qiziqtirib kelgan va

hozir ham qiziqtirib kelmoqda. Borliqni ilmiy izohlash, anglashga qaratilgan xilma-xil falsafiy yo'nalishlar va fikrlar mavjuddir. Ularni atroflicha va batafsil o'rganib chiqish insonning falsafiy dunyoqarashini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Falsafa fani borliq muammosi bilan bir qatorda voqelikning eng umumiy aloqadorligi va rivojlanish qonuniyatlari, ularni inson ongida aks ettirish to'g'risidagi ta'limotidir. Narsa va hodisalarning bir-biri bilan aloqadorligi va ularning doimiy rivojlanib turishi falsafa fanida uning asosiy qonun va kategoriyalari sistemasida o'z aksini topadi. Demak, falsafa fani borliqdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqadorligi va rivojlanishini aks ettirish uchun qonun va kategoriya tizimini yaratadi va uning yordami bilan inson atrofini qurshab turgan voqelikni aks ettiradi. Inson tafakkurining shakli bo'lgan falsafiy qonun va kategoriyalar yordamida borliqni o'rganish katta falsafiy muammodir. Shunday qilib, falsafaning markaziy masalasi bo'lgan insonning dunyoga munosabati uning mavzusi hamda inson tabiatida mavjud bo'lgan dunyoqarashidan kelib chiqadi. Bu yerda, «dunyo-inson» tizimi to'g'risida gapirganda, «dunyo» va «inson»ni ularning o'zaro qarama-qarshi tomonlarini qayd etuvchi juda keng falsafiy tushuncha ekanligini nazarda tutish kerak. Shu bois mazkur kontekstda ular «Men» va «Men – emas», «sub'ekt» va «ob'ekt», «makrokosmos» va «mikrokosmos», «ichki dunyo» va «tashqi dunyo», «ruh» va «tabiat», «ong» va «materiya», «tafakkur» va «borliq», «g'oyaviy» va «moddiy» kabi turli davr hamda har xil falsafiy tizimlarda insonning dunyoga nisbatan qarashlari aks ettirilgan bo'lib, ular binar oppozitsiyalarga tengdir. «Dunyo» – inson» muammosining mazmuni markaziy falsafiy muammo sifatida u yoki bu tarixiy davrning yetakchi yo'nalishlari (tendensiyalari) mazmuni bilan bog'liqdir. Jamiyatda ustuvor muammolar o'zgarganida mazkur muammo mazmuniga nisbatan urg'u, ta'kid ham o'zgaradi. Bu urg'ular u yoki bu tarixiy davr faylasuflarining diqqat markazi nimaga qaratilganligining ifodasi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, «dunyo-inson» muammosi u yoki bu davr falsafiy tafakkuri yo'nalishini (paradigma) ifodalaydigan o'z tarixiy shakllariga ega. [4]

Mana shu tarixiy shakllarni yevropa falsafasi misolida ko'rib chiqamiz. Ontologik shakl. Mifologiyadan farqi o'laroq, falsafa sub'ekt va ob'ektni farqlashdan boshlanadi. Shuning uchun dastlabki faylasuflarning dunyoga munosabati «Men emas», «U»ga bo'lib, inson dunyosiga qarama-qarshi turuvchi tashqi, shaxsdan tashqari dunyo (koinot, tabiat)ga nisbatan munosabatdir. Falsafa o'zining ilk shakllanish bosqichidayoq o'z mavzusining eng muhim nuqtasi: «dunyo» va «inson» ni ajratgan va shu bilan avval boshdan falsafaning markaziy vazifasini ifodalagan. Antik falsafada mazkur vazifa butun mavjudot bosh asosini qidirish bilan bog'liq bo'ldi. Fales suvi, Anaksimenes havosi, Geraklit olovi, Aflotun g'oyasi, Demokrit atomi - ana o'sha bosh asoslar xillaridir. Garchand yunon faylasuflari gnoseologik, axloq va boshqa falsafiy muammolar to'g'risida o'z fikrlarini aytgan bo'lsalar-da, ontologik muammo, eng avvalo «Dunyo nimadan iborat» yoki «Dunyo nimaga asoslangan?» kabi savollar ular uchun bosh, asosiy muammo bo'lgan deb, ikkilanmay aytish mumkin. Shunday qilib, qadimda falsafaning asosiy masalasi ontologik tusga ega bo'lib, «dunyo-inson» tizimida borliq munosabatlariga taalluqli bo'lgan. O'rta asr yevropa falsafasida «dunyo-inson» muammosida ontologik masala markaziy o'rinda saqlangan. Biroq o'rta asr sharoitida mazkur muammo falsafaning ilohiyotga bo'ysunishdan kelib chiqadigan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Tashqaridan «dunyo-inson» oppozitsiyasi (tabiat va ruh, modda va ong) «dunyo-xudo» oppozitsiyasi bilan almashinadi. Biroq mohiyatiga ko'ra, o'sha dilemma hal qilinadi, chunki xudo (ruhiy ibtido) insondan

mavhumlashtirilgan va «ong», «ruh» va «tafakkur»ning mutlaqlashtirilgan shaklidir. Shunday qilib antik davrda va o'rta asrda falsafa eng avvalo: «Dunyo nimadan iborat?», «Dunyo nimaga asoslangan?» kabi savollarga asosiy omil «moddiy substansiya yoki ruhiy ibtido, tabiiy yoki ilohiy» deb javob bergan. [5] Gnoseologik shakl. Yangi davrda olam mukammal ishlab chiqilgan nazariyalar orqali tushuntirildi, ya'ni atomizm va mexanika ustuvorlikka ega bo'ldi. Ko'pchilikka dunyoning tugal manzarasini yaratish uchun u yoki bu narsanigina aniqlashtirish qolgandek tuyuldi. Ontologik masalalar orqaga surilib, gnoseologik va metodologik masalalar markaziy masalaga aylandi. Yangi davrda gnoseologik muammoning ustuvor markaziy masalaga aylantirgan sanoat hamda tabiatshunoslikning gurkirab rivojlanishi sabab bo'ldi. yer va osmon jismlari mexanikasi, tahliliy geometriya, differensial va integral hisoblarning yaratilishi, kimyo, geografiya, geologiya, botanika, zoologiya va boshqalardagi kashfiyotlarning mazkur davr yutuqlari sifatida ko'rsatishning o'zi yetarlidir. Fan imkoniyatlarini oshirgan yangi texnik vositalar: mikroskop, teleskop, termometr, simobli barometr kabilar yaratildi. O'rta asrlarda hukmronlik qilgan dunyoning ilohiy manzarasi o'rnini universum (dunyo)ni tabiiy-ilmiy yondoshib tushuntirish o'ringa boshladi. Falsafada mantiq, metodologiya va bilish nazariyasi muammolari birinchi o'ringa chiqadi. Yangi davr falsafasi uning asoschilari bo'lgan F.Bekon va R.Dekart nomidan o'zining asosiy paradigmalari gnoseologik-metodologik asosda: empirizm (Bekon) va ratsionalizm (Dekart), induktivizm (Bekon) va deduktivizm (Dekart) ko'rinishida ifodalagani tasodif emas. Aynan Bekon va Dekart Yangi davr falsafasi muammo maydoni asosiy nazariy paradigmalari ifodalagan. Yangi davrda insonning dunyoga munosabati to'g'risidagi falsafiy masala gnoseologik tusga ega bo'ladi («Dunyoni bilish mumkinmi va qanday qilib?»). Nazariy falsafaning bosh masalasi - "Men nimani bilishim mumkin?" deb qayd etgan Kant falsafasida u tugal va uzil-kesil shaklga ega bo'ldi. [3] Aksiologik va praksiologik shakl. Jamiyatning keyingi taraqqiyoti ilmiy bilishni shu darajada rivojlantirdiki, natijada ontologik va gnoseologik masalalar antik falsafa va Yangi davr falsafasidagi ustuvorlik mavqeyini saqlab qola olmadi. Bu ularning kun tartibidan olib tashlanganligini bildirmaydi. Gap bashariyat o'z rivojining shunday nuqtasiga yetib kelganida-ki, bunda kun tartibiga odamzot hayotining asoslari va bashariyatning o'zini rivojlanish istiqbollari to'g'risidagi masalani markaziy masala sifatida qo'yilishidadir. XX asrda esa bu masala taqdiriy ahamiyat kasb etdi. XIX-XXI asrlarda «Mavjud dunyo mukammalmi?» (insonning dunyoga bo'lgan munosabatini aksiologik tomoni), «Dunyoni amaliy o'zgartirish mumkinmi va qanday qilib?» (insonning dunyoga munosabatini praksiologik tomoni) kabi savollar dolzarb muammo bo'lib qoldi. Mana shular «dunyo-isnon» muammosining Yangi va Eng yangi davrlar vujudga keltirgan yangi tomonlaridir. Bu savollar ilgari ham faylasuflar nazarida bo'lgan. [2] «Mavjud dunyo mukammalmi?» degan savolga (asosiy falsafiy masalaning aksiologik tomoni) hozirgi zamon odami hych ikkilanmasdan salbiy javob beradi. Bunday javob ilgari ham berilgan, biroq u, birinchidan, lokal-mintaqaviy tusda bo'lib, ikkinchidan, aholining turli qatlamlari uchun universal emas edi. Bugungi kunda dunyoning mukammal emasligi to'g'risida gapirganimizda, barcha dunyoning bir butunligini nazarda tutamiz. Gap davlat va mintaqalarning o'zaro munosabati, insonlarning tabiat bilan munosabati, o'zaro munosabatlari, zamonaviy qadriyatlar, ta'lim va tarbiya, madaniyat taqdiri va boshqalar to'g'risida ketayapti. Tarixiy davrlarning almashuvi bugungi kunda butun insoniyat (sotsium)ni qamraganidek, undagi alohida shakl va sohalarni ham qamragan inqirozning qonuniy natijasidir. Shuning

uchun bu inqirozning inson hayoti va zamonaviy sivilizatsiya asoslariga daxldor global tarzdaligi ta'kidlanadi. Bu xaqda F.Nitsshe, O.Shpengler, Y.Xeyzinga, K.Yaspers, D.Dyui, E.Fromm, A.Pechchei va boshqalar yozgan. «Dunyo-inson» muammosining praktsiologik tomoni quyidagicha ifodalangan: «Dunyoni o'zgartirish mumkinmi va qanday qilib?» Bu savol ilgari ham qo'yilgan, biroq uning yechimi dunyoning diniy va utopik tuzilishi, monarxik institutlarning o'zboshimcha xulosalari doirasida cheklangan edi. [5] Yangi va ayniqsa hozirgi keyingi davr chuqur ijtimoiy sifat o'zgarishlarini jamiyatning tabiiy-tarixiy rivojining ajralmas qismi ekanligini namoyon qildi. Agar XIX asr oxiri va XX asrning birinchi yarmi avvalgi dunyoni keskin inkor qilish (jumladan zo'rlik asosiy komponent sifatida) tarzida o'tgan bo'lsa, hozirgi davr ijtimoiy o'zgarishlarining bosh usuli bo'lib, islohotlar e'tirof etilmoqda. To'g'ri, hozircha zo'rlik ishlatish real hayotning dalili sifatida hali bekor qilinmagan. Shunday qilib, «dunyo-inson» muammosi markaziy falsafiy muammo sifatida o'zgarmoqda. Uning ontologik, gnoseologik, aksiologik, praktsiologik tomonlari to'g'risida gapirishimiz mumkin. Shuning bilan birga turli tarixiy davrlar uning u yoki bu «tomonlarini» davrning asosiy jarayonlarida birinchi o'ringa chiqaradi [4]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Falsafa. Axmedova M. tahriri ostida.-T.: UFMJ.2005
2. Falsafa. Mamashokirov S. tahriri ostida.T.SHarq,2005
3. Falsafa qomusiy lug'at. -T.: SHarq, 2004.
4. Jo'rayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. -T.: Ma'naviyat, 2008.
5. Falsafa asoslari. Nazarov Q.tahriri ostida. -T.: SHarq, 2005.
6. Хасанова, Н. И. (2019). СУРХОН ВОҲАСИДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ МУАССАСАЛАРИ ФАОЛИЯТИ (XX асрнинг 20-30 йиллари мисолида). ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, (17).
7. Hasanova, N. I. (2021). Challenges In The Development Of The Health System In Surkhan Volume. The American Journal of Interdisciplinary Innovations Research, 3(02), 63-67.